

APROXIMACIÓ AL MÓN LITERARI DE LA FESTA D'ELX¹

Alfons LLORENÇ

[157] La recerca de les fonts del *Misteri d'Elx* ha estat des de fa temps una constant dels estudiosos de l'únic drama viu assumpcionista. De vegades, aquesta tasca, digna del major elogi, ha portat algun analista a trencar-se el cap buscant precedents llunyans o a calfar-se'l explorant testimonis exòtics. La meua pretensió és més modesta: espellucar en textos de la nostra literatura, més pròxims a nosaltres i, per tant, al *Misteri*.

Són un conjunt de testimonis que cobreixen el període que va des de les acaballes del segle XIII fins als acabaments del segle XV, des del moment en què la gent de la Conquesta i el Repoblament porta al País Valencià la llengua del *Misteri*, la cultura de l'Assumpta i la civilització on cap la festa de la Mare de Déu d'agost, fins al segle d'or de les lletres nostres. És el període en què va bastint-se la *Festa d'Elx* i, per això, es tracta de testimoniatges precedents o coetanis.

I. LA LEGENDA AUREA, ANELLA I CLAU

Ja han deixat clar diversos autors les relacions estretes entre el drama il·licità i la *Legenda aurea*, la història de les vides dels sants del calendari eclesiàstic escrita en llatí, cap a l'any 1260 per l'arquebisbe de Gènova Jacopo de Varazze, en la llengua de l'antiga Roma, Iacopus a Voragine. El capítol 119 de la també coneguda amb el nom d'*Historia Lombardica* és, per a Gonzalo Gironés, «el patrón medieval buscado [...] eslabón entre las viejas fuentes apócrifas y la composición del *Misterio de Elche*».²

[158] Ben possiblement el nexa no siga tan directe. L'enllaç, moltes vegades, és més indirecte i es produeix a través de l'abundós material assumpcionista que va elaborant-se, entre nosaltres, a partir del segle XIV i de les mateixes representacions assumpcionistes, anteriors a la d'Elx, del nostre àmbit cultural. El que és ben cert, però, i no pot perdre's de vista, és el fort impacte en la cultura medieval —incloent-hi la nostra— del llibre de Varazze, un autèntic *best-seller*, la influència del qual s'allargarà, almenys, tres-cents anys, i en alguns aspectes, fins als nostres dies.

Pocs anys després de la seua confecció, l'obra de l'arquebisbe genovés havia esdevingut tan necessària que començaren a copiar-la profusament i a traduir-la als principals idiomes europeus. Durant anys i anys aquelles llegendes pietoses i ingènues, farcides d'una fe simple i profunda i d'una gran imaginació, que recollien mites del

¹ Joan CASTAÑO i Gabriel SANSANO (eds.), *Història i crítica de la Festa d'Elx*, Departament de Filologia Catalana, Universitat d'Alacant, Alacant, 1999, p. 157-179. Reproducció de l'article aparegut en *Festa d'Elx*, núm. 45, Elx, 1987, p. 109-123.

² Gonzalo GIRONÉS, *Los orígenes del Misterio de Elche*, ed. Mari Montaña, València, 1983, p. 93 (2a edició).

món clàssic al costat de traduccions apòcrifes i canòniques, constituïren dades bàsiques per a construir sermons, tractats, gojos populars i altres formes de literatura religiosa més culta. Els escriptors eclesiàstics maniobren amb els seus continguts i els citen; Eiximenis, tan primmirat ell, aconsella, en el segle XIV, l'ús d'una determinada oració, utilitzant la *Llegenda* com a argument d'autoritat. La seua permanència pot escorcollar-se, encara en l'actualitat, en certes creences i pràctiques devotes del poble; en aquest sentit, al País Valencià, una vella tradició assegura que la Mare de Déu va morir, conservant-se jove i bella, als setanta-dos anys i, a més, per això mateix, en molts pobles, el dia de la festa de l'Assumpció es resaven setanta-dues salves o avemaries; no és difícil endevinar en la base de la creença pervivent i del costum perpetuat, fins al present, la teoria i la pràctica de la medieval *Legenda aurea*.

No obstant la perduració i les concomitàncies entre el relat de la *Legenda* i l'argument de la *Festa*, els indagadors no han reparat en el fet que, més que el text llatí o les còpies posteriors, el que tenien més a l'abast l'autor de la consuetud d'Elx —i de les de Tarragona i València— eren les versions de la daurada llegenda en la nostra llengua.

Es conserven cinc manuscrits catalans. És la nostra la primera llengua romànica que tradueix el treball de Iacopus a Voragine. De les primeres voltes que la impremta reproduïx la *Llegenda* a Europa —diverses edicions— ho fa a casa nostra. La traducció més antiga al català és del mateix segle XIII, feta deu o vint anys —només!— després de compondre-la Jacopo de Varazze. Primerenques edicions, habitualment sota el nom de *Flos sanctorum*, se'n coneixen una a Barcelona de l'any 1494 i una altra de València de 1496. Manuscrits, en circulen molts, com hom pot comprovar a l'arxiu capitular de la Seu valentina, per exemple.

La traducció a què ens referim ajuda a determinar quins, entre els molts manuscrits de la *Llegenda*, són més antics i autèntics, vist que nombrosos còdexs llatins són del segle XV, mentre que la versió catalana és del XIII.

L'esmentada traducció fou feta en algun lloc del Rosselló i, probablement, en un monestir. Vista la poca significació de Sant Martí de Canigó, de Santa Maria de Serrabona i de Santa Maria de Marcèvol, tot fa pensar en l'abadia de Sant Miquel de Cuixà, als peus del Canigó, en la comarca del Conflent, com a indret indicat, i més que probable, per a fer no sols una versió, sinó fins i tot les seues primeres còpies. Cuixà, casa mare de Ripoll i Montserrat, des d'abans del segle XII, ja era un esplendorós [159] monestir, tenia nom com a espai sagrat i destacava com a centre amb pes polític i focus de treball i difusió cultural i, a més, des del principi, mantenia intenses relacions i intercanvis amb diverses places europees, en especial, amb les repúbliques septentrionals de la península italiana. No és, doncs, gens estrany que els seus monjos benedictins produïssen i copiassen la nostra primera traducció de les vides dels sants.

I.1. El manuscrit 44 de París

La còpia més antiga i més interessant d'aquesta versió es conserva a la Biblioteca Nacional de París: el manuscrit 44.³ La lletra del manuscrit és de principis del segle XIV i, pel que sembla, hi intervingueren dos escrivans diferents de l'escriptori de Cuixà.

Aquesta traducció del XIII té una singular importància des del punt de vista lingüístic per ser eina per a l'estudi de la llengua en aquell temps i en aquell lloc; el llenguatge presenta alguns arcaïsmes i occitanismes i, el que és més interessant, les característiques dialectals rosselloneses. Per la seua banda, l'autor, seguint el concepte medieval de traducció, no la féu al peu de la lletra, sinó que introduí nombrosos aclariments i afegits.

Tot això fa del manuscrit 44 de París una valuosa font del nostre teatre assumpcionista, en general, i de la *Festa d'Elx* en particular. La seua proximitat cultural dóna profunditat als gestos compartits i la seua llengua comuna proporciona més i majors coincidències.

En els folis 172 fins al 177 del manuscrit 44 de la Biblioteca Nacional de París té cabuda el relat del «Del puyament de la Verge Maria en lo cel».⁴

En aquestes pàgines del manuscrit conegut com a *Vides de sants rosselloneses* es conta que la Mare de Déu vivia en una casa que «és costa lo mon de Sion» i que havia visitat els paratges més relacionats amb els grans moments de la vida del seu fill, «So és loc del dit babbtisme e del dejuni e de la passió e de la sepultura e de la resurectió e del seu puyament quant se'n puya en lo cel». Com és sabut, a l'inici del *Misteri*, de la mateixa manera, la Maria fa unes estacions en record de les fites de la vida de Crist. Són menys, pero és evident el paral·lelisme: l'hort de Getsemaní, la Creu —el Calvari— i el Sepulcre.

Després d'aquestes parades contemplatives, les *Vides de sants* ens diuen que «fo un dia que ela hac tan gran desig del seu Fil» i, en els versos 25 i 26 de la consuetat il·licitana, podem llegir: «Gran desig me à vengut el cor/ del meu car fill...» (v. 25 i 26). És el moment d'aparéixer un àngel «ab mot gran resplandor e saludà-la ab honor ayxí con a Mare del Seyor ni co a regina», diu el manuscrit català; «obre's la porta del sel i davalla lo núvol ab lo àngel... obre's lo núvol y comensa lo àngel a [160] cantar», trobem en la consuetat. Segons la versió catalana de les *Vides*, del s. XIII i el text de la *Festa*, el raonament entre la Mare de Déu i l'àngel anunciador té les coincidències següents:

³ Escrit en pergamí de 320 por 232 mm, en lletra del segle XIV, amb capitals al començament dels paràgrafs, acompanyades, de tant en tant, de miniatures molt aconseguïdes. Consta de 261 folis escrits per les dues cares; i a duess columnes. El manuscrit ha estat estudiat por J. Coromines i, sota la seua direcció, pels professors CH. S. M. Kniazzezh i E. J. Neugaard. Publicat a Barcelona l'any 1977 per la Fundació Salvador Vives Casajuana.

⁴ Per a comparar els textos utilitzarem la *consuetat* de 1625, edició crítica a cura de J. F. Massip, Edicions 62, Barcelona, 1985.

Versió catalana de la *Legenda aurea*

Déus te sal Beneseta,⁶ reebén la benediction d'Aysel qui manà la salut a Yacob...

Vet un ram de palma, Dona mia, que eu⁷ t'e portada de paradís, e fer-la às aportar dava[n]t lo teu lit...

après iii dies, quant la tua ànima serà hixida del cors [cos]. E sàpies que·l teu fil t'espera ayxí com a mare honrada.

***Festa d'Elx*⁵**

Déu vos salve, Verge Imperial,
Mare del Rey selestial,
yo us port saluts e salvament,
del vostre Fill omnipotent.
(v. 29-32)

E manà'ns que us la portàs
aquesta palma y eus la donàs:
que us la fassau davant portar
quant vos porten a ssoerrar.
(v. 41-45)

E diu que al ters jorn, sens duptar
Ell ab si eus vol apel·lar...
(v. 37-38)
... ell vos espera ab gran amor
per ensalssar-vos en onor.
(v. 35-36)

Acabada la salutació angèlica —«àngel ab mot gran resplandor» d'acord amb les *Vides* rosselloneses— la Mare de Déu respon a qui, per al nostre *Misteri*, és un «àngel plaent e iluminós», dient:

[MARIA]

Si eu [...] he trobada gràcia davant tu
prec-te [...] qu·els fils e·ls frares meus,
los apòstols, sien ajustats ab mi per so
que eu los veyà ab los meus uls
corporals e que éls me sabelesquen e,
éls presens, reda la mia ànima a Déu.

Si gràtia trob io davant vós,
un do vos vull demanar;
preg-vos no me'l vullau negar.
Ab mon ser, si possible és,
ans de la mia fi, yo véés
los apòstols assí justar
per los meu cos a ssoerrar.
(v. 47-52)

La resposta de l'àngel és aquesta:

[ÀNGEL]

Vec-te que tots los apòstols s'ajustaran
vuy ab tu, qui·t sebeliran onradament e
en presència d'éls redràs l'esperit a Déu
[...] Él, sobtament, ses dupte, poyrà
adur los apòstols a tu en moviment.

Los apòstols assí seran
i tots ab brevetat vendran,
car Déu, qui és omnipotent,
los portarà sobtosament.
Y puix, Verge, ó demanau
lo etern Déu diu que li plau
que sien assí sens dilatió
per vostra consolatió. (v. 53-60)

⁵ He alterat l'ordre de les estrofes per a poder comparar millor.

⁶ «Beneseta», en occità «beneïda».

⁷ «eu», en occità pronom personal de la primera persona, «jo».

[161] La consueta, en aquest instant, acabada de cantar l'anterior cobla, vol que l'àngel de la *Magrana* se'n pugue al cel i «tanca's lo núvol y entra en lo sel y tanca's la porta», mentre en les *Vides de sants rosselloneses* pot llegir-se:

E aysò dit, l'àngel se'n puyà al cel ab molt gran lum; e la palma que l'àngel li adux resplandia de mot gran resplandor e era la vergua [verga, branca] molt verd, més les fules d'ela eren resplandens ayxí con estela matutinal.

També, sense que ens conste per escrit, les fulles de la palma que s'usa a Elx en la representació segueixen sent «resplandens» com l'estel del matí, en ésser adornades amb oripell, seguint un vell costum, transmés oralment i visualment.

Arribada dels apòstols

Desapareguda la «magrana» o «núvol», en el cas elxà, entra sant Joan «fent admiracions», la qual cosa no era per a menys, vist que, segons la *Llegenda*, que analitzem, quan aquest apòstol predicava a Efes, «sobtament» l'agata –el cant de l'àngel il·licità també empra «sobtadament»– un núvol, se l'emporta i el posa davant la porta de la casa on era santa Maria. Joan entra i «saluda la Verge molt onradament» (*Vides de sants*); és el «salus, honor e salvament» de la *Festa*. En trobar-se raonen així:

[MARIA]

Fil sies menbrant de les paraules del teu
Masestre qui-m comanà a tu ayxí con a
mare e tu a mi con a fil. Vec-te que eu
són apelada per lo Seyor e deig ixir
d'aquesta natura...

Tu, fil, faràs portar aquesta palma
davant lo meu lit quant apoterets lo
cors meu al sepulcre.

Ay fill Joan e amich meu!
Conforte-us lo ver Fill de Déu,
car lo meu cor és molt plaent
del vostre bon adveniment.
Ay fill Joan ! Si a vós plau
Aquesta palma vós prengau
Y la-m fassau davant portar
Quant me portent a ssoerrar.
(v. 65-72)

[JOAN]

Mot volria que tots los apòstols fossen
aysí per so que nós te sebelíssem lausan
Déu honradament [...] Sapiats, frares,
que nostra Dna se deu partir de nós per
mort corporal

O, apòstols e germans meus!
Veniu, plorem ab tristes veus,
car güi perdem tot nòstron bé,
lo clar govern de nostra fe.
(v. 81-84)

Segons la primera traducció catalana de la *Legenda aurea*, «tots los apòstols foren aportats dels locs on preycaven per les nuls» i posats davant la porta de la casa de la Verge. La consueta marca, així mateix, aquest viatge ràpid i màgic, manant, com ja hem indicat, que els apòstols, entren «fent admiracions».

En el relat dormicionista del manuscrit català número 44 de París pot llegir-se:

quan se veseren ajustats, éls se meravelaren diens: -¿Quina causa és aquesta, per què ns ha ajustats aysí lo Seyor ensems?

És el mateix gest que trobem en el *Misteri* en posar en boca dels apòstols, del Ternari, aquests versos: [162]

O poder de l'alt imperi,
Senyor de tots los creats!
cert és aquest gran misteri,
ser assí tots ajustats.
De les parts de assí estranyes
som venguts molt prestament,
passant viles y montanyes
en menys tems de un moment.
(v. 93-100)

El mateix detall significatiu que ens ofereix sant Pere amb la seua perplexitat, en preguntar-se:

O, Déu, valeu y qu'és assò,
De aquesta congregació?
Algun misteri amagat
Vol Déu nos sia revelat
(v. 117-120)

En les *Vides de sants rosselloneses* s'assenyala que, quan tots els apòstols s'aplegaren, incloent-hi sant Pau –present sens dubte a Elx, perque en cas contrari, en serien onze–, «Santa Maria s'adormí», circumdada per aquests, els quals tenien a les mans «lampeses ardens e ab ciris cremans»; la mateixa escena del *Misteri*, quan els apòstols canten la cobla «O, cos sant glorificat», agenollats, rodejant et llit i «ab siris ensesos en les mans», com disposa la consuetat.

El traspàs del soterrar

Les *Vides de sants* del segle XIII, en aquest moment, fan aparéixer Jesús amb àngels i patriarques, màrtirs, confessors i verges, «tots cantan e lausan Déu». El mateix Jesucrist canta versets del *Càntic dels càntics* com «Vine, eleguda mia, e pausaté eu tu en la mia cadira, car eu he cobeseyada la tua persona e la tua belesa». També els altres assistents inspiraran els seus cants en el *Càntic*, tot exclamant: «¿Qui és aquesta qui se'n puya del desert, ahondant en delits e és posada sobre'l seu Amat?». Si fa no fa, el mateix versicle del mateix llibre bíblic que, curiosament, no entonava cap personatge del *Misteri*, però estava escrit al pintat «cel» de la *Festa* d'abans de la Guerra del 36.

La cort celestial va a la casa de la Mare de Déu per a emportar-se la seua ànima. Igual que el que en la *Festa* s'executa l'«Araceli», en la seua primera aparició cap a

l'acabament de la *Vespra*. En les *Vides*, Crist ordena als apòstols: «Aportats lo cors de la Verge, mare mia, en la Val de Yosaphat e sebelits-lo aquí, en un sepulcre nou que aquí atrobarets»; l'Araceli del drama il·licita mana el mateix:

Apòstols e amigs de Déu,
lo cos de la sua mare pendreu
e portau-lo a Josafat,
hon vol sia sepultat.
(v. 137-140)

A Elx, al centre de l'Araceli va l'anomenat «àngel major», paper fet per un capellà, un «alter Christus», que fins a principi de segle portava una estola blanca i [163] una alba i, ara, només l'alba —l'estola en la dramaturgia medieval servia per a distingir el Pare Etem o Jesús—, i que, amb tota probabilitat, representa Jesucrist.

Tomant a la nostra *Legenda*, després de la dormició, envolten el llit de Maria de «flors de roses» i de «liris de les vals». Són les flors, esperances de resurrecció en fruit, i les plantes, símbols de la natura sempre regenerada, que, encara, ornem els túmuls de les marededéus d'agost del País Valencia, encapçalades per la màgica alfàbega; les flors que tampoc falten en el «monument» de Santa Maria d'Elx. Un costum, semblant a la del «monument» de la Setmana Santa i relacionat amb el món mític grecoromà.

Morta Maria, l'apostatat de la versió rossellonesa «canta cridant», dient: «O Verge mot sàvia, ¿en qualloc vas, o Dona? Ages memòria de nós»; un record congènere prega a Maria el col·legi apostòlic il·licità, moments abans de la «judiada»:

Pregam-vos, cos molt sagrat,
que de nostra parentat
vos acort tota vegada
quan sereu als sels pugada.
(v. 169-172)

Mentre que a Elx els apòstols conviden les «Maries» al soterrar i al que, implícitament, podria ser l'amortallament del cos de la Verge, en les *Vides de sants* són tres «verges» les qui amortallen la mare de Crist, després de «despulat lo seu cors per lavar», una escena molt casolana i molt pròpia dels nostres ritus privats del soterrar.

Un altre gest que no apareix en el nostre drama assumpcionista d'Elx és l'oferiment que fa sant Joan a sant Pere, com a cap dels apòstols, en les *Vides* rosselloneses, de la palma. Sí que coincideixen, en canvi, en el lliurament de la palma que fa el príncep dels deixebles a l'apòstol estimat.

[SANT PERE]

Tu la deus mils portar que eu [jo], per so
car tu est elegut verge per lo Seyor, e és
digna causa que verge port, la palma de
la Verge [...] que dós [h]a aquesta Verge

Preneu-vos, Joan, la palma pretiosa
e portau-la davant lo cos glorificat,
car així u dix la Verge gloriosa
ans que als sels ses n'hagués pugat.

plus d'onor. Per què tu deus portar (v. 157-160)
aquesta palma de lud davant lo llit.

D'alguna manera el caràcter de verge de sant Joan, si bé no s'explicita en el *Misteri*, sí que s'insinuava, fins a la reforma de 1924, en atribuir el paper a un sacerdot i, com en la *Legenda*, també el poble d'Elx ho aferma quan demana o prefereix per a fer de sant Joan a una persona jove, sense barba o amb faccions no massa dures.

Els jueus

Així mateix, els dos textos convergeixen clarament en el cant que utilitzen els qui van a soterrar la Verge, un psalm, en aquells temps, emprat en la litúrgia de difunts: «Hixí Israel d'Egipte», diu la *Vida de sants*; «In exitu Ysrael de Aegipto», mana el consuetà elxà.

[164] La nostra versió doscentista de la *Legenda* del da Varazze, com més tard farà la *Festa*, descriu, a continuació, la intervenció dels veïns de Maria, la «Judiada». En els seus trets fonamentals ja trobem el que després ens oferiran les acotacions i els cants del *Misteri*:

Tots los homes de la ciutat foren molts
mauguts per lo plasent cant que
aucien... E corregren fora la ciutat per
veser què era, e [...] tots corregren a les
armes diens: «Venits-ne tots e auciam
tots los discípols de Jhesú-Crist e
cremem lo cors qui portec
l'enguanador [...] Veus lo tabernacle
d'Aquel qui nós e tot nostre liyatge a
torbat. Quina glòria receb ara!»

Entren los jueus de dos en dos fent
vissages y serimònies com qui va
descubrint una cossa no pensada

JUEUS

Aquesta gran novetat
Nos procura desonor;
anem tots a pas cuytat
no-n comptem tal error.
No és nostra voluntat
Qu-esta dona soterreu,
Ans de tota pietat
Vos manam que-ns la dexeu
(v. 173-180)

Quan el cap dels jueus (ací nomenat «príncep dels preveres»), vol tocar la Mare de Déu morta, «li sequeren les mans» s'assenyala en les *Vides*, el que no deixa de ser el mateix que acota el consuetà: «les mans fetes gafes». Davant la sorpresa, s'estableix la conversa següent:

[Príncep del preveres jueus]
Sent Pere, no-m desempars en aquestes
tribulacions. Ans te prec que tu prec
Déus per mi. Menbrar te deu en qual
manera eu t'ajudé quant la serventa
portera t'acusà...

JUEUS

Tal miracle may
No féu creatura;
Ajuda'ns, sent Pere,
Qui tens la procura.
Som nos penedit

de tot nostre cor,
pregam-te, Senyor,
nos vulles guarir.
(v. 189-196)

[SANT PERE]

Nós avem a fer mot, que havem a
sebelir aquesta dona perquè no podem
entendre a la tua cura, mes si tu creus
en Jhesú-Christ, que aquesta Dona
portà, mantenent seràs guarit [...] digues:
«Eu creu en Jhesú-Christ, lo qual aquesta dona
portà, e après lo part estec verge»

[Príncep dels preveres jueus]

Eu, creu que Jhesú-Christ és ver Fil de
Déu e que aquesta és la sua Santa Mare
d'Él.

APÒSTOLS

Pròmens jueus, si tots creeu
Que la mare del Fill de Déu
Tots temps fonch verge, sens dubtar,
ans e après de infantar.
Pura fonch e sens pecat
la Mare de Déu glorificat,
advocada dels pecadors,
crehent açò guarieu tots.
(v. 197-204)

JUEUS

Nosaltres tots drehem
qu'és la Mare del Fill de Déu.
(v. 205 i 206)

Dita la confessió de fe, d'acord amb les *Vides*, «él fo garit» i, en posar la palma, que tenia sant Joan, sobre els altres jueus, tots es curaren de la mateixa manera. [165] Si bé a Elx la palma sembla batejar els jueus, no és menys cert que té, així mateix propietats curatives per als jueus, com afirma el consuetà, «ab ella batega als dits jueus [...], y, de continent, queden lliures de aquella manquedad». El poble d'Elx encara atribueix propietats màgiques i guaridores a les fulles de la palma que es gasta en la representació i que, després de la *Festa*, reparteix sant Joan. Per cert, és curiós que l'antisemitisme haja convertit els veïns de Maria en turba maleïda, tot i dissimulant que àdhuc la Verge, els apòstols i Jesús eren israelites. Hi ha un desig, per altre costat, de mostrar un paral·lelisme entre Maria i Crist: des del moment de l'aparició de l'assumpcionisme. Per això, si Jesús passà el martiri de la passió, Maria ha de sofrir humiliacions encara que siga «post-mortem», en aquest sentit resulta simptomàtica l'al·lusió que fa el cap de la sinagoga de les *Vides* en els moments posteriors al prendiment de Jesucrist i simultanis a les famoses negacions de Pere: «eu t'ajudé quant la serventa portera t'acusà».

L'Araceli

Si en el *Misteri* torna a baixar l'Araceli i els seus àngels amb l'animeta de Maria, en les *Vides* també reapareix Jesús acompanyat d'àngels, en ambdós casos es diu a la Mare de Déu que s'alce:

[JESÚS]

Leva, prusma mia, coloma mia,
tabernacle de glòria e vayxel de vida,
temple celestial. E ayxí con tu no sentist
nula carnal temptació, en així lo teu cors
nos enta corrupció en lo moment...

ÀNGELS

Llevantau-s, Reyna excellent,
Mare de Déu omnipotent,
Veniu, sereu coronada
en la çelestial morada [...] e
reynareu eternalment
contemplant Déu omnipotent.
(v. 231-242)

Cal remarcar la semblança del que diuen els «àngels» del *Misteri* i les frases de Jesús en les *Vides*. Com tornarem a insistir, això ens fa pensar que l'anomenat «àngel major de l'Araceli» de la *Festa* il·licitana representa, i no sols per aquestes coincidències verbals sinó per moltes altres raons que un dia exposarem, Jesús.

Segons el relat hagiogràfic del segle XIII, l'ànima s'ajunta al cos i Maria ix del sepulcre «e se'n puyà al cel gloriosament ab los àngels». Sant Tomàs arriba tard i la Verge li envia la seua «cinta [...] per so que cresegués que'l seu cors era puyat sus al cel». Les anotacions de la *consueta* de 1625, exceptuant l'enviament de la «cinta», recull els detalls bàsics.

los quals cantant devallen fins entrar en lo sepulcre [...] I mentre canten la darrera, entra sant Thomàs fent admiracions, mostrant gran sentiment per no haver-se trobat a la fi de Nostra Senyora.

En aquest punt acaba el relat de les *Vides de sants rosselloneses*, la primera versió, treta del llatí, de la *Legenda aurea* i traslladada a la llengua catalana en el segle XIII, molt pocs anys després d'haver estat redactada la «historia lombardica». Una traducció que, amb petites variants, fou escampada, reiteradament, pels nostres *Flos sanctorum*, font d'inspiració de tractats religiosos, gojos i predicacions i que ha sabut mantenir-se viva en la pietat popular fins als nostres dies.

Aquesta traducció al català del XIII, realitzada, possiblement, al Monestir de Sant Miquel de Cuixa, és l'anella i la clau del nostre teatre assumpcionista, en general, i, com hem vist, de l'argument de la *Festa d'Elx*, en particular. Molts trets del *Misteri* coincideixen amb els del manuscrit 44 de la Biblioteca Nacional de París; moltes vegades, fins i tot, hi ha concurrències en el lèxic, unes confluències que són majors en els fragments més antics del drama d'Elx com és natural; així mateix, aquestes íntimes semblances ens ajuden a esbrinar els passatges més primitius d'aqueixa *Festa* gran que ha sabut deixar-se influir per cada epoca històrica i evolucionar amb el caminar històric.

Els folis 172 al 177 de les *Vides de sants rosselloneses* i les seues successives còpies i variants són una font, una de les principals, l'autèntic patró, la plantilla i la pauta medieval del nostre *Misteri d'Elx*.

II. EL SERMÓ DE SANT VICENT

Sant Vicent Ferrer (València, 1350-Vannes, Bretanya, 1419) no podia quedar-se al marge de l'assumpcionisme ni ignorar un manantial com la *Legenda aurea*, tan àmpliament i intensa divulgada en la llengua que, segons testimonis i contalles, mai no va abandonar.

Tres són, per ara, els sermons coneguts del frare Ferrer relacionats amb la festa de l'Assumpció, conservats a l'Arxiu de la Seu de València amb d'altres dos-cents setanta-sis en uns manuscrits, sota el títol genèric de *Reportationes sermonorum Reuerendissimi Magistri Vicentii Ferrarii, predicatoria finis mundi*.⁸

Foren pronunciats entre 1410 i 1418 i diverses probabilitats ens fan pensar que els referits a la Mare de Déu d'Agost podrien ser de 1410 —sant Vicent arribà a València el 23 de juny d'aquell any— o de 1413, any que també consta el pare Vicent llançant, a València, les seues apocalíptiques homilies, que pretenien arribar al cor dels fidels i portar els qui escoltaven pel camí de la fe i de la pietat.

Les dates em semblen força interessants. Durant aquests anys la catedral de València era escenari d'un grandios drama de la mort i assumpció de Maria: segons Sanchis Guarner, la mateixa lletra del còdex del *Misteri* valencià permetia datar el manuscrit, que només contenia el paper de la Maria, a les primeries del segle XV. Àdhuc caldria apuntar que, tot i que el primer document, trobat fins ara, referit a la *Festa d'Elx*, és de 1530, el professor Massip ens dóna, com a data de l'inici de les representacions del drama il·licità, la segona meitat del segle XV. És a dir, el sermó de sant Vicent es situaria entre el *Misteri* de València, que, sens dubte, coneixia, i la prehistòria del *Misteri d'Elx*. Per aquesta raó, les predicacions dormicionistes de Vicent Ferrer, si no són cap font, sí que constitueixen un símptoma, al mateix temps que ens indiquen l'extensió i la popularitat de l'assumpcionisme i la continuïtat dels assumptes de la *Legenda aurea* i la traducció catalana del XIII, que abans analitzàvem, les còpies de la qual seguia de prop sant Vicent en els seus panegírics de sants com Benet, Ambrós, Jordi, Joan, Margalida, Magdalena o Jaume. Aquests temes hagiogràfics, com assenyala Joan Fuster en estudiar l'oratória vicentina, permeten al sant valencià oferir a l'auditori una matèria primera, una doctrina de base, una forma de ressaltar les virtuts cristianes de forma automàtica.

[167] Com hem dit, hi ha tres sermons relacionats amb l'Assumpta. El primer, pronunciat la vespra, «*in vigilia Assumptionis Virginis Marie*», és un conjunt de consideracions, a partir de la frase de l'Eclesiastés «*in habitacione sancta coram ipso ministravi*», sobre l'habitació santa que fou el temple de Jerusalem, sobre la infantesa i joventut de Maria passades en aquest temple, sobre com cal que siga de santa l'habitació d'eclesiàstics i religiosos, enfront de l'habitació bruta que és «anar a bordell o tenir concubina», i sobre com ha d'habitar santament «la gent o universitat virtuosa»

⁸ Són quatre volums manuscrits amb 279 sermons. Les seues signatures són 278, 279, 280 i 281. Un d'aquests còdex desaparegué l'any 1936. El canonge Josep Sanchis Sivera començà a preparar l'edició completa, però només n'han aparegut 55, editats en la col·lecció B d'«Els Nostres Clàssics» de l'Editorial Barcino de Barcelona; vol. I, 1932; vol. II, 1934.

(«putana en algun carrer, com aquella farà les vehines putanes... no tingau juheus ne moros entre vosaltres»).

Un altre sermó de l'Assumpció («*De eodem alius sermo*») explica les tres vides d'una persona: de natura corporal, de gracia espiritual i de gloria celestial.

El més interessant a l'hora de les semblances amb els arguments del nostre teatre assumpcionista és el titulat «*In die Assumpcionis Beate Marie*». A més de denotar el seu coneixement, com dèiem, de les nostres versions de les *Vides de sants*, s'endevina la seua experiència directa de misteris assumpcionistas, com revelen, per exemple, els diàlegs, en la construcció dels quals demostra el sant valencià una notòria facilitat, comparable a la de posar en escena o proposar a la imaginació de l'auditori escenificacions del món metafísic i ultraterrenal amb mesures humanes, amb distintius i objectes propis del món familiar dels oients.

Després de preguntar-se on és l'ànima i el cos dels sants (l'ànima «en paradís e los còssors són podrits en la terra»), afirma Maria que «ja ha aquesta plenitud de glòria, car en cors e ànima és en paraís». Ara bé, l'ànima de la Verge «la hagués primer, almenys per spay de tres dies, car així com lo cors de Jesucrist estigué mort tres dies, així lo cors de la Verge Maria» (sermó LXIX, 116. lín. 28 a 31). Això mateix és el que es vol indicar en els misteris de Tarragona i de València amb les dues aparicions de Jesucrist i en el d'Elx amb les dues baixades de l'Araceli, una per a emportar-se l'ànima i l'altra per a tonar-la i ajuntar-la al cos, produint la resurrecció i, com canta la *Festa*:

al ters jorn, sens duptar,
ell ab si eus vol apellar
alt en lo regne celestial,
per regina angelical
(cant de l'àngel de la *Mangrana*, v. 37-40)

Els tres dies d'estada al sepulcre volen establir un paral·lelisme entre Maria i Jesús, ressuscitat a la tercera jornada.

Vicent Ferrer recull el lament de Maria pels anys de separació del Fill i el seu desig de retrobament:

(*Sermó LXIX*)
après de la Ascensió de son fill, ella se
aflaقيه molt per lo desig que havie de
veure son fill e de la glòria de paradís, e
dehie: «O fill meu, tants anys que ha
que sóc en aquest món! E quan me
portareu a paraís?»
(p. 117, l. 5-8)

(*Misteri d'Elx*)
Ay trista vida corporal!
O món cruel tan desigual!
Trista de mi! Jo què faré?
Lo meu car Fill, quant lo veuré?
(v. 9 a 12)

Gran desig me à vengut a al cor
Del meu car Fill, ple de amor,
tan gran que no u poria dir,
hon per remey desig morir
(v. 25 a 28)

[168] En el misteri assumpcionista de València també queda clara la petició mariana: «jo vull anar al Senyor servir» (v. 2) o «per mi prec mon fill, molt excel·lent/ que m traga d'aquest món present».

Per a acomplir allò que demana sa mare, Jesucrist li tramet un àngel, que el pare Ferrer, basant-se en Crisòstom, identifica amb Gabriel, com d'igual manera farà més tard sor Isabel de Villena, vist que ja coneixia el camí per haver portat l'anunci del diví embaràs. La salutació és aquesta:

Verge beneÿta, vostre fill ha exaudida la vostra oració e vostre desig, e per ço plau-li que vingats a ell, e per ço m'i ha tramés, e ha·m donada esta palma que la us donàs. (*Sermons*, 117, l. 14-17)

Això es correspon amb les cobles de l'àngel de la Magrana: «ell vos espera ab gran amor» (v. 35), «e manà'ns que us la portàs/ aquesta palma y eus la donàs» (v. 41 i 42).

En les *Vides de sants*, que hem vist, l'àngel deia a la Verge «beneseta», com ara sant Vicent «beneita». Si en aquell text se'ns parlava d'una palma de branca verda amb fulles lluminoses com l'estel del matí, per al P. Ferrer la palma «ere així com un bastó vert, e los rams així com a raygs de la stela de l'alba», igual que la que s'empra en la *Festa*.

Una altra de les coincidències del sermó vicentí amb la «llegenda» és la congregació dels apòstols, pròpia també del misteri de València, a petició de la Mare de Déu i que, després, trobarem en el *Misteri d'Elx*. Ho narra així:

[Maria] O, si yo podia haver aquesta gràcia: que a la mia mort fossen assí tots los apòstols, que yo lo veés ab los meus huylls!». E Jesuchrist respòs: «Mare mia, si·sseran». E tot los apòstols qui eren escampats per lo món a preÿcar, sant Johan en Aquaia, etc. *subito* foren congregats en una aquí ab ella e saludaren-la humilment. Oo, quiny plaer ne hagué ella! [...] quan vingué la nit que ella devie passar de aquesta vida en l'altra, diu que·ls apòstols confortaven-la, mas hom no sap què li dehyen. Mas podeu pensar que sent Pere, qui ere lo major, dix: «Ara, Verge Maria beneyta, e hajats bona sperança, car vós ara serets major sobre totes creatures e sobre tots los sants. (*Sermons*, 118, l. 6-18)

Com és evident, sant Vicent, a més de connectar amb la temàtica dels *Flos sactorum*, anuncia els gestos fonamentals de la primera jornada de la *Festa d'Elx*. Hi ha el prec de la Maria («un do vos vull demanar... ans de la mia fi, yo veés/ los apòstols assí justar» (v. 47,51 i 52), la concessió divina del do que ací fa directament Jesucrist —cosa raonable, ja que un àngel no ha de prendre decisions—, es limita a trametre ordres de qui l'haviat, com deixa clar el *Misteri* («Y puix, Verge, ho demanau/ lo etern Déu diu que li plau», v. 57 i 58).

Així mateix, trobem l'aplec sobtat, immediat i miraculós dels deixebles, escampats pel món («De les parts de assí estranyes/ som venguts molt prestament...», v. 97-104, *Misteri*), les salutacions reverencials —«humilment»— apostòliques (a Elx

contingudes en el «Ternari» —v. 93 a 104—, en la lletania «Salve Regina Princesa» —v. 105 a 116— i en les cobles de sant Joan i sant Pere), l'alegria mariana («Oo quin plaer», en el Sermó) pel reencontre («lo meu cor és molt plaent/ del vostre bon adveniment», *Misteri*, v. 67 i 68) i un més fort protagonisme de Joan i de Pere —«Pere, qui ere lo major».

[169] En el text de sant Vicent no trobarem, però, les desesperades lamentacions de Joan de la Festa il·licitana («com nos deixau ab gran dolor/ sens ningun cap ne regidor?» —v. 79-80—, «veniu, plorem ab tristes veus,/ car güi perdem tot nòstron bé,/ lo clar govern de nostra fe» —v. 82-84. Ben al contrari, només ens diu Vicent Ferrer que «los apòstols confortaven-la» i posa en boca de Pere les paraules «hajats bona esperança». És lògic, si tenim en compte que ha estat Maria qui ha demanat d'anar-se'n d'aquest món i si pensem que l'església medieval no pot lamentar el pas de la vall de llàgrimes a la morada gloriosa i eterna i, damunt, mai pot atribuir una jeremiada de tal calibre que són els símbols mateixos de l'esperança en l'altra vida, no poden plorar la mort com una gran part del poble i tants dels restants mortals, com ens aclareix el sant Joan en el misteri tarragoní del segle XIV (Joan: «degú d'açò no-s plor/ ni mostre alguna tristor./ Per tal com nos preïcam/ e l'altra vida anunciam/ lo poble no devem torbar/ que de res nos pusqua jutjar» —Tarragona, v. 176-181—), una mort, a més a més, que en el cas de la Verge, per anticipar-se-li els efectes de la redempció, ja se sap que va a ser curtíssima i provisional. El mateix *Misteri d'Elx* ix al pas de possibles interpretacions en el sentit que Maria necessités l'aconhortament dels amics i fa que els apòstols canten que Déu «per nostra consolatió/ fa la tal congregatió» (v. 110-111). Per a sant Vicent aquesta reunió del col·legi apostòlic només pot suposar un ensenyament moral:

Maria volgué que·ls apòstols vinguessen a la sua fi per tal que quiscú de nosaltres, quan vindrà en la fi sua, que haje bones persones spirituals; mas no ho·y deuen esser los fills ne la muller, si no s'és que sien spirituals o devots, que·l conforten. (*Sermons*, 118, l. 19-23)

És curiosa aquesta recomanació del dominicà Ferrer amb vista a «confortar» els moribunds i la insistència del *Misteri d'Elx* en la «consolació» final de Maria; l'àngel ja diu que els apòstols «sien assí sens dilatió/ per vostra consolatió» (v. 59-60), són les primeres paraules de Joan, «el Senyor (...) vos done consolatió»; i això és simptomàtic perquè els nostres càtars utilitzaven, així mateix, com a sagrament de les postrimeries el «consolament», que era sempre executat pels seus iniciats ja «aconsolats», homes bons d'intensa vida religiosa i també «bones persones spirituals».

A més de la fugaç aparició anterior de Jesús, el pare Ferrer conta la vera primera arribada del salvador envoltat de glòria:

Quan vingué la hora que la verge Maria devie morir, vench Jesuchrist ell mateix, ab los àngels e sants de paradís, e vingué-hy sent Jachme, qui ere ja mort, e sent Steve ab tots los innocents e prophetes e tots entraren en aquella casa. (*Sermons*, 118-119, l. 34-36 i 1-2)

El diàleg permanent que el sermonejador valencià establia amb l'auditori li fa preguntar-se immediatament: «En tant petita casa, com hi podie cabre tanta gent?» i ell mateix es respon i explica als oients que «si hun àngel se vol, poy ocupar tot hun regne e si·s volen, tots cabran en una avellana» (*Sermons*, 119, lín. 3-5)

Cal reparar en el fet que sant Vicent, coneixedor de la història sagrada, sap que sant Jaume fou el primer deixeble martiritzat i, per tant, no pot arribar com els altres, sinó que baixa del cel, ja santificat. Per altra banda, una cort celestial tan complida, és la que trobem en el relat auri, en els drames de Tarragona i de València; a Elx o no existí mai o es va perdre, però queda insinuada amb els àngels que acompanyen «l'àngel major» de la Rescèlica.

[170] El raonament que sant Vicent atribueix a Jesús i Maria no té més que un lleu record en allò que canten els àngels de l'Araceli elxà. Jesús es dirigeix a sa mare així: «*Veni, electa mea, et ponam in te tronum meum, quia concupivi speciem tuam*» (119, l. 9 i 10), que recorda allò d'«Esposa e Mare de Déu/ (...) seureu en cadira real/ en lo regne çelestial» (v. 129-132). Ella respon: «*Paratum cor meum, Deus, paratum cor meum, quia exultavit spiritus meus*», frases tretes d'un psalm.

Major interès té per la seua concomitància amb la funció i les formes de l'Araceli, que se'n puja al cel després de recollir l'ànima de Maria, quan el dominicà valencià explica la dormició:

l'esperit donà en els mans de Jesuchrist, sens dolor [...] e los àngels e los sants cantaven una cantilena d'exultació [...] E així·s partí Jesuchrist ab la ànima de la Verge Maria e ab tots los sants e àngels, e quan foren ja alts, los Apòstols veren la ànima de la Verge Maria a cridaren: «*Quo progredieris, Domina, memor esto nostri*». (*Sermons*, 119, l. 12-19)

Una petició, doncs, en la línia de la dels apòstols del nostre *Misteri*: «que de nostra parentat/ vos acord tota vegada/ quant sereu als sels pugada» (v. 170-172). Per un altre costat, cal remarcar la semblança del moviment ascendent de Jesús i acompanyat amb el moment escènic de l'Araceli dels misteris de València i d'Elx.

El soterrar i la «judiada»

No se li n'escapa a Vicent Ferrer ni el fet del soterrar («los apòstols prengueren els eu cors honorablement», 119, lín. 36) ni el lloc («portaren-lo a la Vall de Josaphat», 120, l. 1), caràcters ja presents en la *Legenda*, que tornarem a veure en el *Misteri*. La mateixa cosa passa amb la coneguda «judiada», que el nostre sant declara així:

e així com lo prtaven, los juheus sentiren açò e digueren: «Morta és la mare d'aquell que crucificam; anem, anem e cremem-la». E així com anaven a pendre lo cors, súbitament tornaren cechs e orats, en tant que no sabien on se aneven; e los Apòstols, vehents açò, hageren-ne compasió e feren oració a Jesuchrist, que aquells qui·s volguessen bategar [...] cobraren la vista e l'enteniment, e los altres,

qui no-s volgueren bategar, romangueren en sa oradura. Mas ara, voleu saber com cobraren la vista? Toquant la palma ab los huylls, la qual l'àngel havie portada, e portave-la sent Johan, per tal com ere verge, e Jesuchrist la li havie comanada. E axí foren al loc de Josaphat e soterraren lo seu cors en hun moniment ab molts psalms, e estigueren allí fins al 3 dia. (*Sermons*, 120, l. 1-14)

Malgrat inspirar-se en les *Vides de sants*, el predicador o els seus reportadors obliden algun detall d'aquelles. No obstant això, sí que apareix clara la intenció del sant de palesar la necessitat que tenen els jueus de batejar-se per a no romandre «en sa oradura», «cecs» a la vera fe i «orats» en la seua falsetat; això té una especial significació explicat per un personatge que havia provocat algunes contundents conversions d'israelites.

Tot i la preeminència del bateig, la palma, com en la *Legenda aurea* i en el *Misteri d'Elx* conserva el seu poder màgic i el seu valor sagrat; així mateix, ací, és portada per Joan, per la seua virginitat.

Si bé, respecte a la *Llegenda* oblida el jueu, que hi apareix recordant a sant Pere que el va salvar el dia i moment de la detenció de Jesús, té interès a aclarir que [171] els jueus volien el cos de Maria per cremar-lo, impeding d'aquesta manera, la seua reunió amb l'ànima i, per tant, l'assumpció en cos i ànima als cels. Un detall de la perfídia jueva i alhora una temptativa d'establir paral·lelismes entre els sofriments de la passió de Crist a mans dels jueus i unes vexacions a sa mare per part d'aquests, un paral·lelisme que va reforçar pel fet de romandre tres jornades el cos de Maria en la sepultura.

De nou, podem constatar el que ja veiem en les *Vides de sants*, Jesucrist, envoltant de sants i àngels, torna a descendir, per segona vegada, al cap de tres dies, amb l'ànima de la Verge, per tal de possibilitar la seua resurrecció:

E al terç dia vench Jesuchrist ab la ànima de la Verge Maria e ab tots los sants e àngels sobre lo moniment, e açò vehien tots los apòstols; e Jesuchrist tornà lo sperit en lo cors d'ella, car axí com la carn del fill era gloriosa, axí apparie que la sua carn fos gloriosa. (*Sermons*, 120, l. 15-19)

Les mateixes dues aparicions de Jesús, les podem trobar en el *Misteri* de Tarragona i en el de València, en aquest, a més a més, damunt d'un artefacte anomenat Araceli. Són les mateixes dues baixades de la Rescèlica de la *Festa d'Elx*, cap al final de la primera jornada i prop de la fi de la segona, la qual cosa permet figurar-se que passen tres dies, que aprofiten els apòstols per a cantar les excel·lències de la Mare de Déu, «ab molts psalms», segons Vicent Ferrer. Si l'Araceli d'Elx canta «Llevantau-s, Reyna excel·lent [...] veniu, sereu coronada» (v. 231 i 233), en el sermó que analitzem, Jesús diu coses semblants, con «*surge et propera, amica mea, surge et surreix*» (*Sermons*, 120, l. 19 i 20). Una altra coincidència amb la *Llegenda*, que després recollirà, d'alguna manera, la *Festa* elxana és la coneguda citació del *Cantic dels càntics*: «*Que est ista que ascendit de deserto, deliciis affluens, innixa super dilectum suum?*», que, com ja hem dit, estava escrita al cel anterior a 1936 i que sant Vicent fa cantar als àngels que

acompanyen la Verge, en anar ascendint. Per la seua banda, els apòstols «no la podien guardar per la glòria que havie», amb la qual cosa el pare Ferrer sembla recordar els moments finals del misteri de València, on els deixebles entonen un cant que al·ludeix a glòria i resplendor: «Mayre de Déu, estella radiant», mentre els àngels incideixen en la mateixa idea: «Qui és la qui a faç tan luminosa... Aycesta és la Verge gloriosa» (*Misteri de València* 76, 77 i 78)

Vicent Ferrer, que popularitza i actualitza assumptes, acaba el seu sermó amb l'exaltació celestial de Maria i la seua coronació («Maria pujà sobre tots los ordens e seu a la dreta part de son fill Jesuchrist [...] tots los sants li fan honor, e Jesuchrist de la seua mà la corone» —*Sermons*, 121, l. 9-10 i 15-16). En el drama de Tarragona és Jesús qui corona la Verge, mentre que el fet de seure a la dreta apareix en el misteri de València («A la dreta part vos asiuré», *Misteri de València*, c. 74). A Elx, com se sap, la coronació va a càrrec de la Trinitat i, a més, apareix sant Tomàs, escena que no és a Tarragona ni a València, ni en el sermó vicentí, però sí en les *Vides de sants*.

III. LA VITA CHRISTI, UN TEXT COETANI

Les *Vides de sants* o *Flos sanctorum* són un gènere abundant i repetit en la nostra literatura religiosa antiga. Un altre, que gaudeix de permanència, des del moment d'aparèixer entre nosaltres, són les *Vita Christi*; en tenim diverses versions, cò-[172]pies i edicions; però, sens dubte, la més original i reexida és la de sor Isabel de Villena (València, 1430-1490), la filla natural d'Enric de Villena, emparentada amb el llinatge reial d'Aragó, com ens assabenta Bernat Fenollar, l'escriptor de Penàguila, «d'aquella tan alta, tan fort i gran soca/ de l'arbre real del reis d'Aragó, sou vós una branca ab virtut no poca». Elionor Manuel de Villena en el segle, prengué el nom de sor Isabel en professar com a monja al monestir de la Trinitat de la ciutat de València, d'on, des de 1463, fou abadessa. Preocupada per l'elevació espiritual de les seues religioses i per procurar matèria de contemplació a les seues clarisses, però també als seus conciutadans, va compondre la *Vita Christi*, que conixem gràcies que fou publicat per la seua sucesora, l'abadessa Aldonça de Mont sorriu, l'any 1497.⁹

L'abadessa de la Trinitat de València ens ofereix una vida de Crist no massa ortodoxa, ja que prescindeix de moltes de les notícies dels evangelis canònics i inclou, en canvi, nombrosos temes i relats dels apòcrifs o de tradicions piadoses com les contingudes en la *Legenda aurea*. No inclou, per exemple, moltíssims dels miracles o de les paràboles que donen els quatre evangelistes; no se'n recorda, ni tan sols, del que és considera el manifest fonamental de cristianisme, el «sermó de la muntanya». A Isabel de Villena, li interessa més la infantesa de Maria i de Jesús i la passió d'aquest i la dormició i assumpció de sa mare, que la doctrina, la predicació.

⁹ *Vita Christi*, «imprimit per Lope de la Roqua, alemany, e acabat en la dita ciutat (de València) a 22 d'agost en lo any de la Nativitat de Nostre Senyor 1497» (Biblioteca de la Universitat de València).

Des del capítol 274 fins al 291, el darrer, ens relata la vida de Maria després de la mort i ascensió de Jesús. Si el sermó assumpcionista de sant Vicent Ferrer tenia possibilitats de ser contemporani del drama assumpcionista valencià i, per tant, un text precedent de la representació elxana, la narració d'Isabel de Villena, molt probablement, és un text coetani del *Misteri d'Elx*, si acceptem la, per ara, més ajustada i raonada datació de l'inici de les representacions il·licitanes, la segona meitat del XV, feta per Josep Romeu. És per això que els capítols darrers de la *Vita Christi* de l'abadessa valenciana de la Trinitat tenen un especial interès.

Sor Isabel ens dona notícia de la dispersió dels apòstols de Jerusalem, on romangué Maria, que vivia en una «caseta», al costat d'una «capelleta», on oïa missa «tots jorns», celebrada per sant Joan i que quotidianament dinava al migdia, «comunment en aquella hora del seu dinar tocaven dotze hores».

Com una pràctica habitual de pietat, freqüentment, segons l'abadessa, la Verge «acostumava [...] alguns dies de la semana visitar aquells locs, de tan dolorós recort, hon lo Senyor Jesús era stat» (cap. CCLXXVII, fol. CCXVIII). Contempla el Calvari, el Sepulcre i el Mont de les Oliveres. Són les estacions del *Misteri*, en un altre ordre i, de vegades nom, però semblants: el «Verger Getsemaní» del *Misteri* estava al «Mont-Olivet» de la *Vita*, la «Creu» fou plantada al «Munti Calvari» i el «Sepulcre» en ambdós textos es diu igual.

Les tres estacions

Isabel de Villena fa visitar a la Mare de Déu, en primer lloc, el Calvari, el qual li feia perdre tota força «e ab pena de mort anava fins allí»: [173]

Vita Christi

E posava la boca sobre aquell clot hon la sancta Creu era stada [...] «no és dolor, Senyor, que a la mia comparar-se puga...». E [...] besava aquelles pedres que sabia eren stades regades d'aquella impreciable sanch del amat fill seu [...] supplicant la clemència del seu fill que·ls donàs lum e conexença, e no haguessen a perdre, per sa gran culpa, los mèrits infinits, que ab tantes penes, morint en la Creu guanyat los havia. (*Vita*, cap. 277, fol. 298 v.)

Misteri

MARIA
Passa a la segona qu'és la Creu i canta:
O, arbre sant, digne de honor,
Car obre tots és lo millor!
En tu volgué sanch escampar
Aquell qui lo món volgué salvar.
v. 17 a 20)

També al Sepulcre feia «tan piadós planct e tan dolorós que paria lo seu amable cor hagués a rompre», contemplava «lo lloc on havia posat lo amat fill seu», en paraules de la *Festa*, «puix en tu volgué reposa/ aquell qui lo món volgué salvar» (v. 23 i 24).

Així com la Maria del *Misteri* recorda a l'«Ort» l'apresament del Nostre Senyor, al mateix lloc, la Verge de sor Isabel, al «Munt de Oliver», dins del qual es troba el «Verger Getsemaní», el que pensa és en l'ascensió de Jesús i això li fa voler acompanyar-lo i acabar la vida corporal:

O, Senyor e fill meu, tirau-me après vós e traheu-me de aquesta mortal vida, car la olor dels vostres unguents [...] encenen [la mia ànima] en desig insaciable de veure la vostra divinal cara. Mostrau-la'm, Senyor e viurà la mia ànima, que hui per dolorós enyorament és en pena de mort. (*Vita*, cap. 277, fol. 299)

Ay trista vida corporal!
O món cruel, tan desigual!
Trista de mi! Yo què faré?
Lo meu car Fill, quan lo veuré?
(v. 9-12)

«Gran desig»

Passats dotze anys de l'Ascensió, un dia que venia de visitar els esmentats santuaris, «torxa sa Senyoria ab tan gran enyorament, que soportar no-l podia» i clamà:

Veniu, Senyor, vos qui sou lum mia, amor e mon delit. Traeu per mercé, l'ànima mia del càrçer de aquest [...] miserable món [...] car ja defall la ànima mia per strem desig de veure la faç vostra [...] e del gran e lonc exili de la mortal vida són retornats a la pàtria e del dolorós càrçer al palau delitós de la vostra glòria [...] daume a vós, Senyor, e serà complit lo meu desig. (*Vita*, cap. 279, fol. 300)

Gran desig me à vengut al cor
Del meu car fill, ple de amor,
tan gran que no hu poria dir,
hon per remey desig morir.
(v. 25-28)

Per a fer arribar el seu prec, el «realisme» de sor Isabel fa que envie la Trinitat «la sua amada donzella, oració» per missatgera, una donzella, al seu servei, de tota confiança, «volant molt prest, sens nengun empaig de la terra al cel». La Trinitat es reuneix i delibera i, finalment, accepta la «demanda», tot i delegant els aspectes formals en la segona persona, la qual nomena ambaixador seu prop de Maria l'arcàngel Gabriel. L'abadessa de la Trinitat, educada que fou a la cort dels nostres reis, pro-[174]jecta sobre els seus escrits, com pot comprovar-se, les formes, els procediments, l'etiqueta i el lèxic d'aquella sumptuosíssima vida cortesana. El fet de nomenar Gabriel es deu a la seua experiència, «acostumat ja d'anunciar a la Senyora los seus goigs». Com un autèntic rei, Jesucrist, a qui l'abadessa de la Trinitat dóna, de vegades, el tractament de «Sa Magestat», instrueix fins al més mínim detall el seu «ambaixador», a qui li

mana: «portar-li heu una lluminosa palma, la qual vull sia portada davant lo seu cos, quan serà portat a la sepultura» («E mana'ns que us la portàs/ aquesta palma y eus la donàs:/ que us la fassau davant portar/ quan vosn porten a soterrar» (v. 41-44), diu l'àngel de la *Magrana* a Elx). Adverteix també Jesús que per espai de tres dies, abans de la dormició, la Verge podrà «informar e confortar» els apòstols i que tres dies després de la mort serà ressuscitada, «pujarà de mi acompanyada» al cel (*Vita*, cap. 280, fol. 331). Tota aquesta escena celestial sí que és recorreguda pel misteri de Tarragona.

L'àngel de la Magrana

Raó té sor Isabel d'identificar el missatge amb l'arcàngel Gabriel. A més de llegendes i tradicions anteriors, hi ha gran coincidències entre l'escenificació de l'anunci de la maternitat i aquest de la dormició. Sabem que el teatre de l'època representava l'Anunciació de manera molt coincident, incloent-hi fins i tot l'aparell; així ens consta, per exemple, una «Anunciació» en la cort dels Borja, amb *magrana* incorporada.

L'àngel pronuncia un llarg i cerimoniós parlament en el qual estan presents els trets bàsics del cant de l'àngel de la *Festa*:

O Sereníssima Senyora [...] ¹⁰ Alegrau-vos, Senyora clement, car lo Fill de Déu e vostre me tramet a vostra altesa, dient a aquella que finit és lo temps de la peregrinació vostra e que de açí a tres dies eixirà vostra mercé de la mortal vida [...] Aquest és lo dia singularment clar e resplendent, en lo qual la immaculada Verge e Mare de del Fill de Déu és pujada en lo thro de celsitud que dignament ha meritat [...] e va a seure en la excel·lent cadira del regne seu [...] El tramet lo Senyor a Vostra mercé aquesta palma resplendent, la qual mana sia portada davant lo cors de vostra Senyoria anant al Sepulchre, lo qual serà en la Vall de Josaphat [...] e ab la dita palma, vós, Senyora, senyareu los sancts apòstols e dexebles, car té influència special [...]. (*Vita*, cap. 281, fol. 301-302)

[175] En la conversa de l'àngel amb Maria tant la *Legenda aurea* com els misteris de Tarragona i de València recullen una triple petició de la Mare de Déu: que l'àngel li revele el seu nom (ací inútil perquè sor Isabel l'identifica), que els apòstols siguen ajustats i que en el moment de la mort no veja dimoni.

Joan

Com a Elx, el primer que arriba i s'assabenta de les notícies és sant Joan. Després de saludar-la, Joan pregunta el motiu del seu «infinit delit e goig»:

Joan, fill meu [...] és molta raó que aquest goig tan singular que yo ara tinch a tu sia primer comunicat. Sies cert, fill meu, que molt prest tinch a partir de la mortal vida, car lo Senyor e amat fill meu vol que vaja a regnar ab ell en la glòria [...] E al

¹⁰ Cf. *Consueta de la Festa d'Elx* dels v. 29-60, amb misteri de València, cobles 8, 9, i 10 i amb misteri de Tarragona des del v. 74-117.

terç dia vench Jesuchrist ab la ànima de la Verge Maria e ab tots los sants e àngels sobre lo monument, e açò vehien tots los apòstols; e Jesuchrist tornà lo sperit en lo cors d'ella, car axí com la carn del fill era gloriosa, axí apparie que la sua carn fos gloriosa. (*Vita*, cap. 282, fol. 302 v.)

A Joan, en escoltar açò li ve un «grandíssim plor» i un «coltell de dolorós enyorament travessà la sua ànima» i es pregunta: «O, ma Senyora, i què serà de mi?» (*Vita*, cap. 282, fol. 302). Són els mateixos plors i interrogants del Joan de la *Festa*: «O trist de my! Yo on iré?/ O, llas mesquí! Yo què faré?» (*Misteri*, v. 75 i 76).

Després, arriba sant Pere i s'abraça amb sant Joan i apleguen tots els deixebles, «los quals —escriu sor Isabel— staven admirats qui·ls havia axí ajustats, com cascú stigués en terra molt apartada e luny de Hierusalem; no sabien per què eren tornats allí» (*Vita*, cap. 282, fol. 303). En el *Misteri d'Elx* la correspondència es troba en les «admiracions» que fan els apòstols, en els abraços que es donen i en els cants del Ternari (v. 93 a 104): «Sert és aquest gran misteri/ ser assí tots ajustats...».

En la *Vita Christi*, Maria passa tres dies aconhortant els seus amics i acomiadant-se dels apòstols i de les santes dones, seguint un ordre de rigorós protocol: Joan —«fill adoptiu»—, Pere —«lloctinent»—, Pau, Andreu —«amadors singulars de la Creu»—, la Magdalena —a qui encomana la corona d'espines—, les seues dues sanctes germanes —a la mare de Jaume, li anuncia que aquest vindrà acompanyant Jesús, atés que ja ha mort, com veiem també en sant Vicent— i santa Marta. En el misteri de València, la Mare de Déu també pren solemne comiat, dóna consell i els presents canten les glòries de Maria i promet protecció als deixebles, les tres Maries, les dones i donzelles, Gamaliel, «lo poble cristià» i «los tres prínceps». En el *Misteri d'Elx* només se suggereix i queda molt acurtat.

El capítol CCLXXXVII, el dedica Isabel de Villena a explicar com fou «aparellat un singular strado a cadires per a la magestat del seu Fill, que venia ab gran multitud de àngels e sançts». És el que passa en el misteri de Tarragona i que els de València i Elx correspondria a l'aparició de l'Araceli. Com una paulatina sala de recepcions va disposant-se la cambra de Maria: «e stant axí començaren a sentir la gran melodia angèlica. E primerament entreren en la cambra quatre àngels portant catifes e cxins e dos excel·lents cadires, e [...] après entrà lo gran príncep Sant Miquel», el qual, com a «camarlenc» té cura dels preparatius «de la altíssima solemnitat de la gloriosa coronació», per a la qual li porta un mantell reial de «puríssim or» amb «LXII fermals [...] en cascú dels dits fermals són esculpides e pintades totes les grans e virtuoses obres, que en cascun any de la edat vostra haveu exercitades» (fol. 309 v.)

[176] Jesucrist arriba acompanyat d'àngels, que portaven «singulars esturments e sons de gran melodia, cantant ab inestimable goig e indicible alegria». L'Araceli elxà, com és conegut, també va acompanyat per «singulars» instruments. En l'escena participen els àngels, Maria i Jesucrist:

[ÀNGELS]

[...] Alegrau-vos Senyora excel·lent, car après lo vostre divinal fill e redemptor general de tota natura humana pujareu vós, Senyora, en lo gran palau celestial...

[GABRIEL]

O, excel·lent i sereníssima Senyora, alegrau-vos e hajau singular goig, car veus açí lo vostre unigènit e tan amat Fill [...] per la qual dignitat sou Senyora e Reyna general d'àngels e hòmens...

[JESUCRIST]

[...] Déu vos salve, mare mia molt amada [...] car en vós pren repòs e jubileu de gran delit lo meu Pare Eternal, havent-vos elegida ans que lo món creàs per a fer-vos mare mia [...] per la qual dignitat pujareu huy a regnar sobre àngels e hòmens e sereu reyna general de tots [...] Veniu, mare mia molt cara e sereu coronada [...] ans de la vostra partida de tres corones a vós trameses per tota la Sancta Trinitat [...] E manà seure la Senyora a la part dreita molt prop de si...

[JESÚS]

[...] Veniu, mare mia, exiu de aquesta gran muntanya de Líban, qui és lo món present [...] per la vostra profundíssima e perfecta humilitat haveu muntat tan alta que tocant la cima de la vostra caritat fins a la altea del cel...

(*Vita*, cap. 287, 288, 289, 290 i 291, fols. 310-313)

ÀNGELS

Llevantau-s, Reyna excellent, Mare de Déu omnipotent, veniu, sereu coronada en la çelestial morada. Alegrau-s que aquí veureu de qui sou Esposa e Mare e també vereu lo Pare del car Fill i etern Déu. Allí estareu sens tristor, on pregareu per lo pecador e reynareu eternalment contemplant Déu omnipotent. (v. 231-242)

[TRINITAT]

Vós siau ben arribada a reynar eternalment, on tantost, de continent, per Nós sereu coronada. Veniu, mare excel·lent puix que virtut os abona, ab esta ymperial corona reynareu eternalment. (v. 251-258)

Sor Isabel aferma el caràcter de mare i dilueix el d'esposa, tan explícit en els nostres misteris. Tampoc la referència al fet del soterrar ni, malgrat anunciar-ho, a la separació de l'ànima, ni a la temptativa de robatori del cos per part dels jueus i la conversió d'aquests, ni a la resurrecció de la Verge, ni a la tardana arribada de sant Tomàs, ni fa aparéixer la Trinitat. En canvi la Coronació i les corones són descrites fins al més insignificants detalls, com a bona coneixedora que era l'abadessa del món palatí

i les seues pompes. En definitiva, Isabel de Villena no pretenia escriure la biografia de la Verge, sinó una *Vita Christi*.

No obstant això, el valor del relat és ben palés, com a text coetani i com a testimoni de la perduració de la nostra extensa literatura assumpcionista. [177]

IV. DEL MILLOR LLIBRE DEL MÓN AL PRIMER LLIBRE IMPRÉS

L'eco del *Misteri*, lleu però present, el trobem en el que, per a Cervantes, és el «el mejor libro del mundo»: el *Tirant lo Blanc*. No vull dir que el text de la *Festa* i l'obra de Martorell mantinguen intercanvis i préstecs. Les concordances es deuen, en tots cas, al fet que els dos escrits, més o menys contemporanis, beuen del mateix fons comú de pràctiques socials i d'usos lingüístics. Tots dos acosten al poble i a l'època assumptes anteriors i, per això, utilitzen els tics del seu món contemporani.

Les petites coincidències apareixen en els darrers capítols, els que comptaren amb la intervenció de Martí Joan de Galba. Quan Tirant cau malalt, per a traslladar-lo, «lo posaren en unes andes, e a coll d'hòmens lo porten molt reposadament». Una escena que recorda el soterrar de la Mare de Déu i, sens dubte, els trasllats de malalts i morts en el segle XV. Una vegada retut l'esperit i embalsamat el cos, també aquest és posat en un monument a «l'església major de la ciutat, çò és de Santa Sofia. Aquí li fon fet un cadafal molt alt e gran, tot cobert de brocat, e sobre lo cadafal, un gran llit de parament molt notablement emparamental de draps d'or ab son bell cortinatge de drap mateix; e aquí posaren lo cos de tirant sobre lo llit, gitat» (cap. CDLXXI). La qual cosa s'assembla als monuments, amb bells llits i rics ornaments, en honor de la Mare de Déu d'agost, fets a Elx i en tants i tants pobles valencians, mallorquins i catalans.

Les queixes de Carmesina, en trobar mort l'estimat Tirant, evoquen les lamentacions de la Maria dels nostres drames assumpcionistes:

Los meus ulls no deuen jamás alegrar-se, sinó que vull anar a cercar l'ànima d'aquell qui solia ésser meu... Ai trista de mí! Que jo plore e cride: on és lo meu Tirant?

Recordem que la Maria canta en entrar a Santa Maria —la princesa carmesina també plora a santa Sofia i dalt d'un cadafal— la cobla:

Ay trista vida corporal!
O món cruel, tan desigual!
Trista de mi! Yo què faré?
Lo meu car Fill, quan lo veuré? (v. 9-11)

Com Maria amb el seu fill, també Carmesina desitja la mort per a viure «junts en una mateixa glòria» amb els eu Tirant:

E qui serà aquell que gràcia en farà qui portàs la mia ànima allà on és la de Tirant? Ai trista de mi, en fort planeta naixquí... E tu, poderós rei de la cor celestial, suplia a la tua majestat sacratíssima que tots aquells sien defraudats que m'empediran que jo muira... (cap. CDLXXIV)

no perdones a mi la mort, car viure sense ell no desitge... Vull anar a cercar mon goig e mon repòs, aquell qui havia d'ésser mon senyor e ma vida... Fortuna desigual no em tingues tant a noves, fes-me sentir los bens e la glòria de l'altre món, car jo veig l'ànima de Tirant molt resplendent qui m'espera. (cap. CDLXXVII)

Una petició molt paral·lela a la de la Verge («Gran desig m'ha vengut al cor/ del meu car fill.../ on per remei desig morir», v. 25-28). La frase de la princesa [178] Carmesina de Constantinoble «Ai trista de mi, en fort planeta naixquí» té connexions amb els cants de Maria «Ai trista de mi» (v. 11), de Joan «Oh trist de mi! Jo on iré! Oh llas, mesquí!» (v. 75 i 76) i de Tomàs «Oh bé és fort desventura/ de mi, trist, desconsolat» (v. 243 i 244). En el *Tirant* hi ha altres expressions de dolor consonant com: «Oh trista, mísera de mi» (cap. CDLXXVII) i d'altres.

Carmesina també entra acompanyada a Santa Sofia per les seues donzelles, a les quals anuncia la seua ràpida fi:

les mies cares donzelles ajudau-me a plorar aquest poc temps que deu durar ma vida... (cap. CDLXXIV)

La princesa empra, en demanar els darrers sagraments, la frase «en aquesta fe vull viure e morir» (cap. CDLXXVI), coincident amb la dels jueus, en anar a batejar-se, «en tal fe viure volem» (v. 208). Fins i tot, hi ha, en la preparació per a ben morir de Carmesina, una al·lusió a la Creu: «Oh Senyor meu Jesucrist, qui volguist pendre mort e passió e l'arbre de la Veracreu, per rembre natura humana» (cap. CDLXXVIII). Frases consemblants a les de la Maria elxana en la seua visita a la Creu del Calvari: «O, arbre sant, digne de honor,/ car sobre tots és lo millor!/ En tu volgué sanch escampar/ aquell qui lo món volgué salvar» (v. 17-20).

Igual que l'ànima de la Verge pren forma i pot veure's transportada al cel, rodejada pel cor d'àngels de l'Araceli, així mateix viatja l'esperit de Carmesina, després del seu traspàs. De manera coincident amb els drames asumpcionistes l'acompanya l'ànima de Tirant, que, mort abans, l'ha esperada fins a la seua separació del cos de l'estimada, fet que és pròxim al que passava en els nostres drames assumpcionistes, quan Jesús s'emportva al cel la seua amada mare i esposa. En lloc de l'Araceli la narració ens parla de «claredat d'àngels», però l'escena és semblant:

la Princesa reté l'esperit al seu Creador. E fon vista gran claredat d'àngels en la sua fi, qui se'n portaren la sua ànima, ab la de Tirant, qui aquí era present en la sua fi, qui l'esperava. (cap. CDLXXVIII)

Com no podia ser d'una altra forma, en el primer llibre literari imprés, *Les Trobes en laors de la Verge Maria* (València, 1474) també es pot especular el rastre assumpcionista, cosa normal en un llibre dedicat a la Mare de Déu.

En la tornada de la seua composició el nostre gran poeta Joan Roís de Corella, mort a València l'any 1497 —el de l'edició de la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena—, recull algun dels trets dels relats dormicionistes:

Deu anys e dos dels apòstols maestra
Déu vos deixa perquè·ls fósseu refugi
Fins que pujàs tenint en la mà ceptre
Alt sobre els cels passant lo més alt cercle
Ab cors pus clar que relluent caruoncle
Emperatriu sient a la part dreta.

Com es veu, apareixen els dotze anys que passen des de l'Ascensió fins a l'Assumpció (*Llegenda aurea; Vita Christi*), el ceptre (també en la *Vita Christi*, entregat per l'arcàngel Gabriel), el cos «relluent» (sermó de sant Vicent i *Misteri de [179] València*) i la coronació com a reina o emperadriu seient a la dreta, que és comú a quasi tots els textos.

Bernat Fenollar (mort a València, l'any 1516), beneficiat de la catedral de València, ànima del certamen que dona lloc al famós llibre inclou un poema seu, posant-lo en boca de la Mare de Déu, com si fos una resposta de la Verge «presentant la sua coronació als seus devots». Entre altres coses diu:

Coronada'n sepultura
Lo cos l'ànima cobrant
Ab honor sobre natura
Déu e sants tots devallant
Aixi·m féu als cels pujar
Dignament acompanyada
Que Regina singular
Déu mon fill m'ha coronada.

És evidentment la descripció de la coronació, però el detall de parla de «devallar» i «pujar» la presència del cos i de l'ànima i de l'acompanyament celestial, ens fa pensar en el moviment escènic de l'Araceli, que mossén Fenollar conexia molt bé per ser domer d'una Seu en la qual, cada any, era representat un dels més importants drames assumpcionistes europeus.

He volgut aproximar-me amb aquestes disquisicions al món literari de la *Festa d'Elx*, a textos precedents i coetanis, a testimonis literaris del temps en què anava formant-se i configurant-se el *Misteri d'Elx*. Són escrits que presenten concomitàncies amb l'escrit de la consuetada i que, a més a més, pertanyen a la mateixa literatura, a la mateixa cultura. Entre ells i la *Consuetada d'Elx* hi ha una relació més directa que amb

altres escriptures semblants d'altres llengües i nacions. Les relacions que hem vist i les lletres del misteri il·licità beuen tots del mateix doll de saviesa d'una mateixa gent, la que parla com es parla a Elx. He volgut aproximar-me. Ho he intentat. Ja sé que és tempteig massa alt per a les camacurtes i humils llums meues.

I aquí done fi. Tot siga en honor de la *Festa*, que és el poble d'Elx, i «a honra e glòria de nostre Senyor e de la benaventurada Verge Maria, mare sua, consabuda sens pecat original».